

РЕЦЕНЗІЙНА СПАДЩИНА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ПРОБЛЕМАТИКА, ТЕОРІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ

Стаття присвячена аналізу рецензійної спадщини М. Грушевського в контексті українознавчих дискусій кінця ХІХ – початку ХХ століття. З'ясовано провідну проблематику критичних виступів ученого, виявлено його теоретико-методологічні пріоритети. Зроблено висновок про значний вплив рецензій історика на тогочасну українську історичну думку.

Ключові слова: М. Грушевський, рецензія, історіософія, методологічні погляди, дискусія

Рецензійна спадщина М. Грушевського тільки віднедавна стала об'єктом спеціального історіографічного зацікавлення. Помітну роль у цьому відіграли плани видання повного зібрання творів метра вітчизняної науки, в якому його рецензії слушно було вирішено виокремити в окрему серію томів. Утім, ця увага й сьогодні далеко не дорівнює дійсній вазі рецензійної складової спадщини видатного вченого. Адже дослідники творчості М. Грушевського надалі спираються переважно на його монографічні праці та статті, при цьому рецензії традиційно виступають як допоміжне джерело. Такий підхід, вочевидь, є невиправданим, оскільки лише при підрахунках виявляється, що кількісно рецензійна складова діяльності історика посідає друге місце в його творчості після статей. Якщо ж розглядати рецензії в наукознавчому контексті, то виявляється, що завдяки їхній жанровій специфіці (обмеженість обсягу, критична спрямованість, концептуальні висновки), вони постають важливим джерелом при реконструкції професійних орієнтирів ученого. Відзначимо, що на цей факт ще на початку минулого століття звернули увагу перші дослідники творчості автора “Історії України-Руси”. Микола Василенко, наприклад, писав: “Бібліографії М.С. Грушевський надає великого значення і в його науковій діяльності бібліографічні огляди та замітки посідають помітне місце. Бібліографічні відгуки його не мають формального характеру. Фактичний бік їх, заперечення проти авторових гадки й висвітлення фактів, спроба висвітлити ці факти з власного погляду і з погляду загальної концепції української історії надають відгукам М.С. Грушевського про книги наукового інтересу і наукової ваги” [1, 23]. На жаль, подальша історіографічна традиція не врахувала цієї важливої думки і рецензійна діяльність видатного історика фактично й досі залишається поза інтенсивним грушевськознавчим аналізом.

Тож чим є важливі для дослідника рецензії М. Грушевського? Розгорнуту відповідь на це питання спробуємо подати нижче, тут лише наведемо декілька загальних міркувань. Рецензії, отже, будучи однією з найбільш вагомих складових спадщини М. Грушевського, постають передусім унікальним матеріалом для пізнання його наукової лабораторії. Ця унікальність, по-перше, полягає в можливості прояснити логіку еволюції творчих зацікавлень на різних етапах наукової біографії вченого. По-друге, ми можемо простежити генезу його історіографічних концепцій, а особливо історіософських та методологічних вподобань задовго до появи добре знаних заголові дослідників “знакових” текстів. Ідеї, які були в них концептуалізовані, неодмінно, хоча й з різним ступенем інтенсивності, проговорювалися у рецензіях. Це дає підстави зняти багато запитань, котрі в сучасному грушевськознавстві були поставлені у зв'язку зі спробами пов'язати факти творчої біографії дослідника зі змінами

його психоемоційних станів під впливом різних життєвих колізій. По-третє, зі всієї спадщини М. Грушевського лише в його рецензіях оприявлено широке коло проблематики, пов'язаної з методично-стилістичними аспектами наукового пошуку. Врешті, рецензії М. Грушевського виконують важливу діагностуючу – стосовно українознавства того часу – функцію. Адже написані чоловім представником української науки, вони містять чи не найбільш вичерпний перелік здобутків та, що більш важливо, завдань, котрі стояли перед нашою Клію на зламі XIX–XX ст.

Зазначимо, що за невеликим винятком декількох рецензій літературознавчого характеру, опублікованих на сторінках “Літературно-наукового вісника”, левову частку рецензій наприкінці XIX – на початку XX ст. М. Грушевський помістив на сторінках “Записок НТШ” – друкованого органу, котрим він як головний редактор опікувався ціле львівське двадцятиліття свого життя. “Окрасою й гордощами “Записок”, – писав Д. Дорошенко, – служив відділ бібліографії, де подавано систематично рецензії й реферати про всі новинки української історіографії” [2, 199]. Відзначимо, що відділ бібліографії в “Записках” постав, фактично, із початком редакторства в них М. Грушевського і перебував на його особливому контролі. Вчений визначав коло потрібної для рецензування літератури, певну її частину розглядав сам, а решту роздавав для критики, переважно, молодим історикам – своїм учням, даючи їм можливість виявити дослідницький хист на сторінках такого реноманованого українознавчого видання як “Записки НТШ”. Представники Львівської школи М. Грушевського згадували, що публікації на сторінках бібліографічного відділу “Записок” були для них першим досвідом наукової діяльності. Надзвичайно цікаво про це оповів Мирон Кордуба: “Нас, своїх студентів, професор зтягнув до рецензійного відділу. Зразу нам се видалося дивним, бо не почували за собою відповідного підготовлення, щоб обговорювати або й критикувати твори учених спеціалістів. Але Грушевський умів швидко розігнати сумніви й недостачу довір'я в сили. Роздав кожному по книжці із тих, які треба було обговорити, й велів прочитати. Потім радив порівняти прочитане з тим або з іншим давнішим твором про дану тему та при стрічах зараз випитував про вислід порівняння, вражіння, яке нова книжка зробила, і т. ин. Вислухавши терпеливо усного реферату, докидав тут і там свої замітки, радив звернути увагу на ту або иншу точку зору й кінчив: “А тепер, товаришу, пробуйте все те написати”. Так поробив із нас 18–20 літніх хлопців рецензентів і так повстали перші студентські рецензії у “Записках”” [3, 795].

Для рецензування ж творів з інших галузей українознавства (літературознавства, історії права, етнології тощо), вчений особисто добирав рецензентів із середовища українських науковців з обох боків Збручу, про що свідчить його розлогий епістолярій. Про діяльну участь історика у формуванні бібліографічного відділу “Записок НТШ” промовисто свідчить і той факт, що після відомого конфлікту в НТШ у 1913 р. та від'їзду М. Грушевського зі Львова відділ бібліографії практично зник зі сторінок “Записок”.

Проблематика

Останні роки XIX – перші роки XX ст. є, поза сумнівом, знаковим періодом у творчості М. Грушевського. Адже в 1898 р. вийшов друком перший том “Історії України-Руси” – праці, котра за загальним визнанням започаткувала нову епоху в українській історичній науці, позначеній спробами синтетичного осмислення минулого одного з найбільших слов'янських народів. А в 1904 р. світ побачили кілька історіософських статей львівського професора, передусім його широковідома “Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства”, де вперше було обґрунтовано нову модель-схему східноєвропейської історії, що виводила на історичну арену Європи український народ. Рецензії вченого кінця XIX – початку XX ст. повною мірою відобразили особливості його творчих пошуків у цей час.

Як свідчить бібліографія праць М. Грушевського, протягом 1898–1904 рр. він чи не найбільше часу присвятив написанню “Історії України-Руси” – за такий короткий період з'явилося чотири томи цього фундаментального за змістом видання, що висвітлювали історію українського народу від найдавніших часів до початку XVI ст. – усього близько 2500 сторінок друку. Крім того, перша частина багатотомника побачила світ у другому виданні в 1904 році. Хронологічні межі рецензованих М. Грушевським праць доволі точно окреслюють

його тогочасні наукові пошуки – більшість із них стосувалися саме проблем археології, етнографії й антропології, давньої історії слов'ян та доби українського середньовіччя.

Коло читацьких зацікавлень М. Грушевського крізь призму його рецензій на *fin de siècle* всебічно проаналізував Ярослав Дашкевич. Відомий дослідник переконливо продемонстрував широку ерудованість та універсальність українознавчих пошуків автора "Історії України-Руси" у тематичному, хронологічному та регіональному аспектах [4, I–XIII]. Та поза увагою шановного дослідника залишилися розкидані в рецензіях М. Грушевського його роздуми про стан тогочасної української історичної науки. З огляду на їхню змістову цікавість, авторитетність голосу вченого в тогочасному інтелектуальному житті та проникливість його історіографічного аналізу коротко висвітлимо цей малознаний аспект рецензійної спадщини львівського професора.

У фокусі спостережень Грушевського-рецензента знаходилася проблема модернізації українських історичних студій. У своїх критичних оглядах дослідник неодноразово наводив приклади послугування українськими істориками застарілими романтичними техніками історіописання. Причина цього, переконаний учений, "лежить в незвичайно сумнім стані української історіографії, де все ще зістається основою історичної літератури "Богдан Хмельницький" Костомарова" [5, 15].

Найбільш залежними від романтичної історіографічної традиції, на думку М. Грушевського, є представники галицького русофілства. Рецензуючи історичні праці Іларіона Свенцицького та Антіна Петрушевича, оглядач перераховує неприпустимі для історіографії зламу XIX–XX ст. явища: цілковите нехтування історіографією досліджуваної проблеми, некритичне ставлення до джерел, "незвичайну писательську манеру", "негацію всякого методу", "безпідставні здогади і лінгвістичні ненаукові елюкубрації", "незвичайну мову" тощо [6, 10–12; 7, 6; 8, 11–13]. Все це, переконаний М. Грушевський, значною мірою знецінює наукову працю заслужених галицьких учених, адже знеохочує читачів запізнатися з її здобутками.

Утім, нове покоління українських істориків, за спостереженнями дослідника, не завжди крокує в ногу з наукою свого часу, нерідко наслідуючи перестарілі методологічні орієнтири та стилістичні вподобання своїх попередників [5, 15–16; 9, 12–13]. Цікаво, що за історіографічні взірці автор "Історії України-Руси" обирає праці представників наддніпрянської історіографії Петра Голубовського та Олександри Єфименко [10, 3–5; 11, 8–9].

Доволі багато докорів із боку М. Грушевського дісталось й українським археологам. Емоційно називаючи їх "псевдо-археологами", вчений на численних прикладах демонстрував те, як аматорське розуміння техніки проведення археологічних розкопок призвело до знищення унікального археологічного матеріалу [12, 4]. Так, рецензуючи праці Вікентія Хвойки та ілюструючи його непрофесійність, М. Грушевський різко заявив, що той "безповоротно поспував величезну масу дорогоцінного археологічного матеріалу" [13, 5]. Прикметно, що при цьому львівський учений ставив за приклад діяльність археологів старої школи, передусім свого вчителя В. Антоновича.

З певною долею образи М. Грушевський реагував на праці українських істориків, котрі були написані під концептуальним впливом російської великодержавної історіографії. Наприклад, рецензуючи "Обзор истории русского права" знаного представника київського наукового осередку Михайла Владимирського-Буданова, оглядач із прикрістю вказує на некритичне прийняття останнім історіографічних канонів російської історіографії, де давньоруське право пов'язувалося виключно із правом московським. На переконання М. Грушевського, київський професор "як вихованець Київ" – тобто дослідник, ознайомлений із українським поглядом на проблему – повинен був в іншому концептуальному ключі показати досліджувані проблеми [14, 3–5].

Історіософські погляди

Дослідники вже неодноразово відзначали, що витoki історіософських міркувань М. Грушевського варто шукати саме в його рецензіях [4, IV; 15, XI; 16], де в полеміці головню з представниками історичних шкіл сусідніх народів було окреслено та в різних аспектах обговорено нові підходи до розуміння ключових подій східноєвропейського минулого, а також запропоновано загальний погляд на історичну еволюцію українського народу. Сам

М. Грушевський, окреслюючи широкий комплекс проблем, пов'язаних із концептуалізацією й утвердженням нової історіософської моделі, вказував на існування “українського питання в науці” [14, 3].

Критична увага М. Грушевського в історіософському плані найбільш полемічно була зорієнтована на праці представників російської науки, в середовищі яких панувала теза романтичної історіографії про існування “трьох гілок єдиного руського народу”. Як яскравий прояв ідеологізації історичного знання вчений характеризував некритичне послугування російськими колегами погодинською схемою. Попри очевидну її застарілість та швидкий поступ науки наприкінці ХІХ ст., із прикрістю писав у своїх рецензіях український дослідник, у російському історіописанні продовжують домінувати архаїчні романтичні канони [17, 8–9; 18, 27]. Шкідливі для об'єктивного з'ясування історичної долі двох народів впливи погодинських ідей М. Грушевський відстежував у багатьох галузях історичного знання – літературознавстві, історії права та культури, етнології тощо [19, 7; 20, 2–3]. Полемізуючи, наприклад, із російським славістом О. Шахматовим, український історик зазначає, що використання мовознавцями погодинської теорії призводить до конструювання штучних лінгвістичних об'єктів, наприклад, давньоруської мови.

Тривале функціонування в науці погодинської теорії та її помітне ідеологічне забарвлення, нарікає М. Грушевський, значно звузило дослідницький обрій російських істориків, що надзвичайно рідко наважуються дослухатися до голосу їх українських колег. Більше того – безоглядна прихильність старій історіографічній догмі нерідко й унеможливорює науковий діалог між істориками двох народів, що в концептуальних пропозиціях опонентів схильні вбачати виключно ідеологічні мотиви. Неприпустимою з наукового та етичного погляду для вченого є підміна наукової полеміки лайкою чи навішуванням ярликів. Як приклад, М. Грушевський наводить риторику праці професора Казанського університету Івана Смірнова: “...Полемічний запал і зовсім невідповідні науковій студії апострофи на адресу “романтического тумана, напущеного фанатиками-українофилами” значною мірою перешкоджають автору в спокійнім, методичнім досліді фактів...” [21, 4].

Саме тому автор “Історії України-Руси” з такою прискіпливістю відстежував перші спроби російських дослідників переглянути усталені історіософські концепції та вітав появу праць, написаних із урахуванням нової історіографічної ситуації на східноєвропейському просторі. Зокрема, рецензуючи збірку статей “Русская история с древнейших времен до смутного времени”, М. Грушевський у першу чергу звернув увагу на концептуальну модель видання, відзначивши спробу його редактора Василя Сторожева відійти від канонів “звичайної схеми”. “Такий погляд автора, – писав рецензент, – треба признати значним поступом супроти традиційного...” [22, 8]. Водночас, український дослідник закликає російських колег не зупинятися на півдороги, адже, переконує він, “творять ті дві історії (українську та російську – В. Т.) дві осібні народності, а не части одної: та сама народність не потребувала-б да саро переробляти свою історичну роботу...”. Продовжуючи свої роздуми, М. Грушевський уперше наголосив, що “великоросійська народність проробила свою еволюцію не зовсім самостійно, а багато діставши готового з політичної й культурної еволюції київської держави...”, а “відносини між т.зв. київським і суздальсько-володимирським періодом... можна прирівняти напр. до відносин варварських держав Галії до римської, а не до періодів в історії тої самої держави” [22, 8].

Не менш принципово М. Грушевський реагував і на численні спроби польських колег заперечити самобутність українського народу. Відзначаючи подібність історіографічної ситуації в російській та польській науці, вчений писав: “Спадщина історичної Польщі тяжким каменем лежить на сучасній Польщі. Виходячи з становища тої історичної Польщі, сучасні польські історики трактують Україну-Русь, Білорусь, Литву як домени польської науки, що ех офіціо мусять входити в круг польських дослідів, так само як учені всеросійського напрямку втягають тіж самі предмети в круг російської науки як її інтегральні складники” [23, 17].

“Вірні ідеї історичної Польщі”, зазначає М. Грушевський, польські дослідники за старою імперською традицією й надалі події, котрі відбувалися на Правобережній Україні, інтерпретують як невід'ємну складову частину їхньої національної історії [24, 33]. Доволі саркастично вчений реагував на численні спроби польських колег оспівувати у своїх

наукових працях "здобутки польської цивілізації" для українських земель. "Се, – твердить він, – ...являється виразним кроком назад, в польську історіозофію давніших часів", а в спеціальних працях "звучить дуже немудро" [25, 21].

Причини такої заангажованості, на думку вченого, полягають у банальному небажанні польських та російських науковців користати з досягнень української історіографії, вивчати минуле України з урахуванням всезростаючої джерельної бази. М. Грушевський неодноразово в своїх рецензіях підносив промовисті докази цілковитої незнайомості з сучасним станом українознавства серед російських та польських учених [26–31]. Ця незнайомість, твердив він, вповні зрозуміла з огляду на швидкий поступ української науки, що вимагає для свого опанування солідних спеціальних студій, "і тільки виказує трагізм положення тих учених", що не можуть попроситися з традиційним поглядом, що то "усе наше" [23, 17]. Тому, наголошував М. Грушевський, "мусимо рішучо пятнувати всякий прояв ігнорації й легковаження наукових вимог, чи то виходить він від когось з земляків, чи чужинців, що беруться писати про українські річі як про "свої", не вважаючи за потрібне одначе до такої роботи прикладати ті наукові вимоги, як у справді своїх сферах" [23, 17].

Методологічні роздуми

До певної міри унікальним, як зазначалося вище, постає рецензійний матеріал при аналізі творчої лабораторії М. Грушевського. Вихованець позитивістської історіографічної школи, вчений доволі рідко у монографіях та статтях ділився із читачем своїми роздумами про метод історичної науки, методику наукового пошуку та мовно-стилістичні аспекти історичної нарації. Ця обставина значно утруднювала грушевськознавцям процес реконструкції його методологічних поглядів. Натомість рецензії демонструють значно більшу "відкритість" для дослідника творчої лабораторії М. Грушевського та дозволяють аргументовано говорити як про різноманітність його методологічного інструментарію, так і про високий рівень методологічної культури вченого взагалі.

Поштовхом для М. Грушевського в його методологічних розважаннях найчастіше виступає оцінка ним професійного рівня рецензованої праці. В центрі критики вченого знаходяться, за його словами, численні прояви "ділетантства старої школи" [32, 2]. Звідси важливу мету рецензування дослідник бачить у тому, щоби застерегти читача від послугування працями, автори яких "не відають нічого ані про літературу, ані джерела, ані про науковий метод" [33, 3].

Найважливішим свідченням професійності дослідника М. Грушевський вважає послідовне дотримання ним принципу об'єктивності. Можливість об'єктивності в історії, на думку вченого, створюється рядом чинників та спеціально організованим дослідницьким процесом. Як історик-документаліст, на перший план дослідник висуває критичне джерелознавство та наголошує на потребі використання якомога більшої кількості джерел при аналізі історичних подій. Лише шляхом докладної джерельної аргументації дослідницької гіпотези можна довести її справедливості, вважає він, а "громадження можливостей на можливості" позбавляє серйозності висновки автора [9, 13]. У дусі позитивістської абсолютизації джерел, М. Грушевський твердить, що навіть звичайна інвентаризація джерельних свідчень з певної проблеми може бути гідною метою для дослідника, особливо початкуючого. Недостатнє ж знання джерел, на думку професора, помітно схематизує історичний процес. У цьому дусі, наприклад, рецензуючи нарис історії Переяславщини В. Ляскоронського та критикуючи запропоновану ним теоретичну модель, оглядач твердить, що "мала б чималу вартість і праця більш проста, що не задаючись ніякими задачами вищої категорії, поклала б собі за мету: можливо повно зібрати, перевірити критично й у певній системі розложити всі факти, які дають різнородні джерела для певної землі-князівства" [34, 16].

Поряд із потребою опанувати джерельне підґрунтя досліджуваної проблеми, М. Грушевський акцентує також важливість врахування історіографічної традиції її вивчення. З'ясування досягнутого рівня наукового знання та запропонованих з цієї проблеми гіпотез, на думку М. Грушевського, є потрібним чинником забезпечення об'єктивності в історіографії. Зважаючи на це, неприпустимою для вченого є відсутність у праці історіографічного огляду досліджуваного питання. Для нього це зовсім не "науковий баласт", а важлива складова як вузько спеціальної, так і науково-популярної праці. Нехтування історіографією проблеми

нерідко змушує автора “спинятися на тім, що й так ясно і всім загально відомо” [35, 20]. Тому професор переконаний, що “всякий дослідник попри джерелах повинний ознайомитись докладно з літературою свого питання” [36, 15].

М. Грушевський вважає, що поінформованість в історіографії проблеми може також забезпечити дослідника від багатьох помилок, вже зауважених його попередниками. Так, виявляючи хиби в праці Миколи Шлякова про Володимира Мономаха, вчений зазначає, що “автор показує незнання новішої історичної літератури, й тим також толкуються деякі грубі помилки його” [37, 3]. У цілому ж історіографія проблеми, на думку українського вченого, покликана сформулювати уявлення про об’єкт вивчення у контексті його суспільно-історичного тла, місця та ролі серед інших подібних об’єктів.

Іншим засобом досягнення об’єктивності в історії, на думку М. Грушевського, є всебічне охоплення досліджуваного явища з метою виявлення його сутності та різноманітності взаємозв’язків із навколишнім світом. Вчений неодноразово критикував моністичний підхід до вивчення минулої реальності, коли абсолютизується один із чинників історичної еволюції на шкоду іншим [див. 38, 50–55; 39, 2]. Одним із крайніх виявів моністичного тлумачення історичних подій постають для М. Грушевського спроби їх конфесійного пояснення. Тут він однаково гостро піддає критиці студії представників як православної, так і католицької історіографії [див. 40–41]. Рецензуючи, наприклад, працю Олександра Папкова про православні братства, М. Грушевський відзначає, що “конфесійне становище автора взагалі сильно виявляється в його оцінці подій” і це “знеохочує об’єктивного читача” [42, 21].

Чи не найцікавіше переконання М. Грушевського про важливість міждисциплінарного підходу в студіях минулого виявилися в його роздумах довкола завдань біоісторіографічного дослідження, викликаних критичним прочитанням книги Івана Стешенка про Івана Котляревського. Не сприйнявши надмірного захоплення автора соціологічно-економічною теорією марксистського зразка та побудованих на ній спроб класового пояснення фактів творчої біографії родоначальника українського літературного відродження, дослідник занотував: “Біографія – не службений формуляр, вона має дати нам образ індивідуальності й її еволюції, все що може до сього причинитися, лучиться в однім синтезі як найтісніше. Біограф повинен відгадати особу, і мусить згромадити весь матеріал, який може до того служити” [38, 54].

Не менше уваги в своїх рецензіях М. Грушевський приділяє також важливості дотримання в науковому дослідженні вимог принципу історизму. Його суть для вченого полягає передусім у відмові від модернізації історичних подій – тобто їх оцінки, виходячи зі становища сучасної авторові інтелектуальної чи суспільно-політичної ситуації. “Принципи історичної методології, – наголошує дослідник, – наказують між іншим кожному подію, кожний учинок оцінювати на тлі його оточення” [23, 16]. Особливо гостро вчений реагує на праці біографічного характеру, де історичні дії стають заручниками дискусій їх далеких нащадків. На його переконання, “...людей треба судити передо всім із обставин їх часів...” [42, 22].

Немаловажними для М. Грушевського постають і мовно-стилістичні аспекти історичної нарації. “...Як колишній філолог” [43, 7] – так в одній із рецензій позиціонує себе М. Грушевський – учений практично в кожній праці звертає увагу на літературний талант та стилістичну вправність автора. При цьому він закликає до віднайдення в історичному тексті гармонії між науковістю і доступністю викладу, однаково гостро критикуючи стилістичні крайнощі – і “тяжкий і непрозорий спосіб викладу”, і праці “писані в тоні панегірика, обвантажено масою шумних, переважно досить затасканих фраз” [44, 13; 45, 18–19].

Не лише бажаною, а й вкрай потрібною для М. Грушевського літературна вправність постає в науково-популярних працях, адже пересічному читачеві належить представити історичні факти в цікавій формі та зрозумілою для нього мовою [46–48]. “Ясности, прозорости, консеквентної систематичності викладу”, наголошує дослідник, варто вимагати від науково-популярної літератури [49, 5]. Критикуючи сучасну собі історіографію, вчений із жалем констатує, що “...ширший публіці прийнято давати відпадки науки, переношені лахи з панських плеч” [44, 14].

Багато уваги М. Грушевський приділяє й архітектоніці рецензованих праць. Читацькому успіху будь-якої роботи, переконаний він, сприяє її чітка та логічна структура.

Стандарти історіописання початку XX ст. у розумінні вченого серед іншого передбачають й обов'язок автора організувати свій текст відповідно до вимог різноманітних структурних елементів – частин, параграфів чи розділів, що полегшує читачеві розуміння його логіки. Недотримання ж цих вимог, вказує М. Грушевський, нерідко знецінює дослідницькі здобутки. Архаїчним явищем називає дослідник "уклад праці класично-примитивний", коли "автор не знає ні глав, ні якихось розділів" [49, 5]. Рецензуючи, наприклад, книгу Федора Уманця про Івана Мазепу, М. Грушевський вказує на низку "справедливих гадок і спостережень", висловлених автором. Та віднайти їх є доволі нелегким завданням для читача, пише критик, адже "взагалі треба немало запасу відваги, щоб доїхати сю книжку до кінця, перелізти через усякі екскурси і скоки на бік і виловити в тім морі фраз справедливі гадки" [50, 23].

Виявом поваги до читача та свідченнями професійності автора, на думку М. Грушевського, є присутність у монографічній праці добре продуманого інформаційно-довідкового апарату. Нерідко в його рецензіях зустрічаємо нарікання на те, що "за мало бачимо наукового апарату", "брак наукового апарату – докладніших вступних статей, критичних приміток, пояснень" чи "показчиків нема" [51, 19–20; 52, 5–6]. Також і культура посилань для вченого є одним із проявів модерного способу історіописання. Адже посилання не тільки відкривають перед читачем наукову лабораторію дослідника, а й, що значно важливіше для М. Грушевського – уможливають те, "щоб читач сам міг контролювати, о скільки міцно оперті виводи автора в кожному данім разі" [38, 51].

Відкритості праці для читача сприяє також культура цитування, що покликане зробити теоретичні висновки дослідника більш доказовими, а виклад – пізнавальним. На цьому елементі нарації, переконує М. Грушевський, у жодному разі неможна заощаджувати, адже приклади збільшують довіру читача до автора та його ідей. Ілюструючи цю тезу, вчений звертається до студії Станіслава Кутшеби про середньовічні суди. В цілому високо оцінюючи її фаховий рівень, український дослідник натомість закидає польському колезі, що "...автор не дуже любить відкривати перед нами процес, яким осягнено його виводи. Він досить скупий на цитати, боїться ними заплутати працю, обіцяє в будучности натомість якусь хрестоматію судових записок і голосливо заявляє, що його виводи оперті на масі фактів" [53, 8].

Доволі бажаним елементом історичних книг учений бачить і різноманітні бібліографії, з яких читач може скласти враження про рівень опрацювання проблеми та почерпнути додаткову інформацію. Абсолютно неприпустимою для дослідника є відсутність бібліографії у різного роду навчальних книгах, що "значною мірою редукує користь книжки, як наукового підручника" [54, 1]. Приміром, рецензуючи "Лекции по внешней истории русского права" Михайла Ясинського, М. Грушевський як на головну ваду вказує саме на "повний брак літератури" [55, 5].

Послідовно критикуючи недоліки сучасного собі історичного письменства, М. Грушевський втім, не заощаджує уваги та часу для демонстрації гідних наслідування історіографічних взірців. Чи не найбільше вченому імпонують студії, де "виводи зроблені науково, обережно і оперті на докладнім студійованню зв'язаних з ними фактів і матеріалів" [56, 2]. Як про новаторські за постановкою проблем роботи, виконані на належному методологічному та мовно-стилістичному рівні, М. Грушевський пише про праці Ю. Кулаковського, В. Сергєєвича, П. Мілюкова, Л. Нідерле, Ф. Пекосінського, С. Кутшеби, К. Потканьского та В. Абрахама. Ліпше зрозуміти професійні смаки українського вченого дозволяє його схвальний відгук на адресу книги В. Сергєєвича: "Основне теоретичне приготування, тонка аналіза, комбінаційні здібності, а при тім значна обережність в виводах надають сим його дослідам високий інтерес, а звичайна у нього прозорість і простота викладу – велику привабливість" [57, 6].

У своїх рецензіях М. Грушевський торкається також етичних аспектів історіографічного діалогу, зокрема наголошує на потребі тактовного ведення наукової полеміки. Для прикладу наведемо дискусію львівського професора з дослідником історії Галичини та представником школи В. Антоновича Іваном Лінниченком. Українці за походженням та представники однієї наукової школи, ці вчені розходилися у поглядах на минуле українських земель. Якщо М. Грушевський обстоював ідею національної та історичної самобутності українців, то І. Лінниченко сповідував класичні для російської історіографії тези про "єдність російського

народу” та підпорядковану, в культурному та історичному відношенні, роль його “південного відгалуження”. Узагальнивши низку публікацій М. Грушевського в “Записках НТШ” і зміст перших томів “Історії України-Руси”, І. Лінниченко у статті на сторінках академічних “Известий” піддав критиці скептичні висловлювання львівського професора щодо достовірності грамот князя Лева Галицького [58]. Наводячи суто наукові аргументи, дослідник некоректно висловився на адресу української мови, цілком у дусі тез Тимофія Флоринського поставивши під сумнів її здатність бути інструментом академічної науки.

У своїй відповіді на сторінках того ж видання М. Грушевський зауважив, що критичні аргументи І. Лінниченка не стали для нього несподіваними. Натякаючи на складність доступу своїх україномовних праць до російського читача, львівський професор вказує, що вкотре взятися за перо його змусило те, що “критика п. Лінниченка не є такою об’єктивною й обережною у ставленні до моїх поглядів, аби могла сама по собі дати про них вірне враження” [59, 269]. Полемізуючи з приводу порушеної критиком дослідницької проблеми, зрештою визнаючи часткову рацію його аргументів, М. Грушевський із прикрістю зазначив, що його опонент, замість того, щоб дати уважний аналіз відомого матеріалу або ретроспективне вивчення пізніших явищ, перекручує його висловлювання, зумисне неточно перекладає фрази з української мови російською, глузує з українських слів. “Така манера висміювання українських “слівців” досить відома та широко використовується різними казенними фельетоністами, – вказує львівський професор, – але у серйозного вченого її бачити доволі дивно” [59, 281]. У науці, переконаний історик, посиленнями на різні факти, що не стосуються справи, глузуванням або безпідставними звинуваченнями в упередженості позитивних результатів досягти важко.

Аналіз рецензійної спадщини М. Грушевського дає змогу виокремити головні риси критичного стилю метра української науки. Рецензіям ученого притаманна чітка композиція. Майже всі починаються невеликим вступом, в якому наведено відомості про автора або обставини, викликані зацікавленням ставленням до твору, іноді це попередня характеристика книги. Особливістю рецензійної праці М. Грушевського є короткий переказ змісту твору, він здебільшого йде за вступом. Цей переказ змісту є різновидом інформаційної критики і саме ця частина несе в собі високий інформаційний потенціал для читача. Після вступу і переказу критик послідовно аналізує основні тези твору, висловлює власні міркування з приводу тої чи іншої значущої для нього проблеми. Завершує рецензію загальний висновок. Критик може погоджуватися або не погоджуватися з автором, присуд може бути менш або більш суворий, але тон статей завжди спокійний і виважений. Зауважимо, що навіть у найневдалішому з наукового погляду творі рецензент вміє віднайти позитивні риси, легким жартом залагодити гостроту оцінки. Доволі критично, наприклад, відгукнувшись на книгу Матвія Любавського про литовські сейми, вказавши на численні помилки джерелознавчого, історіографічного та стилістичного характеру, М. Грушевський наприкінці свого огляду зауважив, що “авторови нині належить безперечно перше місце, хоч не так квалітативно, як квантативно” [60, 12].

Тож яким як історик постає Михайло Грушевський у своїх рецензіях? У першу чергу у вічі впадає фахова різнобічність і широка ерудиція вченого, що віддзеркалилися в проблематиці його критичних оглядів та намаганні дослідника запропонувати власне бачення обговорюваного питання. Також варто відзначити сформованість концептуальних орієнтирів, з позицій яких М. Грушевський послідовно підходив до оцінки біжучої наукової літератури. Попри дискусію в сучасному грушевськознавстві, рецензії видатного дослідника переконують, що свої “бої за українську історію” він розпочав значно раніше за появу його знакових текстів на початку ХХ століття. В аспекті ж методології історичного пізнання та методики наукового дослідження, автор “Історії України-Руси” постає як принциповий і безкомпромісний, нерідко гостро-іронічний критик, що не визнає існування авторитетів у науці та послідовно дотримується проголошеного на зорі професійної кар’єри принципу – *nonini credere*. Усе це дає підстави поглянути на М. Грушевського як модернізатора нашої історіографії та ініціатора численних дискусій, котрі були покликані оновити українську гуманістику в її концептуальному, тематичному та методологічному вимірах. Тож саме рецензії вченого, на наше переконання, є вагомим аргументом *contra* поширеному сьогодні

скептичному погляду на його творчий доробок. Дослідження рецензійної спадщини вченого, поза сумнівом, повинно тривати й надалі, відкриваючи перед сучасниками наразі ще малознаний світ творчості Грушевського-рецензента.

Література

1. Василенко Н.П. Проф. М.С. Грушевський как историк // М.С. Грушевський (1866–1916). Издание "Украинской жизни". – Москва, 1917. – С. 18–34.
2. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського / Ю. Пінчук (упоряд. та нарис), Л. Гриневич (упоряд. та нарис). – К.: Українознавство, 1996. – 256 с.
3. Кордуба М. Приїзд проф. Грушевського до Львова (особисті спомини) / М. Кордуба // Вістник СВУ. – 1916. – Ч. 127. – С. 795–796.
4. Дашкевич Я. Михайло Грушевський наприкінці XIX ст. // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2004. – Т. 6. Серія "Історичні студії та розвідки (1895–1900)". – С. I–XIII.
5. Грушевський М. [Рецензія] Д.И. Эварницкий. Главнейшие моменты из истории запорожского казачества // Записки НТШ. – Львів, 1898. – Т. XXIII–XXIV. – С. 15–16.
6. Грушевський М. [Рецензія] Лингвистическо-исторические исследования о начатках города Львова и окрестностей его с воззрением на предисторические времена переселения славянских и румынских племен из придунайских стран в предкарпатские области, написал А.С. Петрушевич. – Львов – Вип. I – 1893; II – 1896; III – 1897. – С. 1–600; О соборной богородичной церкви в городе Галиче, происходящей из первой половины XII столетия, составил А.С. Петрушевич. – Львів, 1899. – Вип. I. – С. 136 // Записки НТШ. – Львів, 1900. – Т. XXXVII. – С. 10–12.
7. М.Г. [Грушевський М.] [Рецензія] И.С. Свенцицкий. Начала философии в русской литературе XI–XVI вв. // Записки НТШ. – Львів, 1902. – Т. XLVIII. – С. 6.
8. Грушевський М. [Рецензія] Архиратикон Киевской митрополии с половины XIV столетия, по списку с конца XVI столетия, описал и изъяснил А.С. Петрушевич. Льв[ів], 1901. – С. 17+11 // Записки НТШ. – Львів, 1903. – Т. LIV. – С. 11–13.
9. Грушевський М. [Рецензія] Богдан Барвінський. З'їзд галицького князя Данила з угорським королем Белею в Прешбурзі 1250 р. (історично-критична аналіза) // Записки НТШ. – Львів, 1902. – Т. L. – С. 12–13.
10. Грушевський М. [Рецензія] П.В. Голубовский. Опыт приурочения древнерусской проповеди "Слово о князях" к определенной хронологической дате, М[оск]ва, 1899; Служба святым мученикам Борису и Глебу в Иваницкой минее 1547–1579 г. – К., 1901. – С. 40 // Записки НТШ. – Львів, 1901. – Т. XLIII. – С. 3–5.
11. Грушевський М. [Рецензія] А. Ефименко, Литовско-русские данники и их дани // Записки НТШ. – Львів, 1904. – Т. LXII. – С. 8–9.
12. Грушевський М. [Рецензія] Археологическая летопись Южной России, составленная под редакцией Н.Ф. Беляшевского. – Т. III, 1901; Археологическая летопись Южной России. Журнал, посвященный южнорусской старине, редактор-издатель Н.Ф. Беляшевский, 1903 – № 1 // Записки НТШ. – Львів, 1903. – Т. LIII. – С. 3–4.
13. Грушевський М. [Рецензія] В.В. Хвойко. Каменный век Среднего Придніпров'я. – Москва, 1901 // Записки НТШ. – Львів, 1903. – Т. LIII. – С. 4–5.
14. Грушевський М. [Рецензія] Обзор истории русского права проф. М.Ф. Владимирского-Буданова, Издание третье с дополнениями. – К., 1900 // Записки НТШ. – Львів, 1901. – Т. XXXIX. – С. 3–5.
15. Гирич І. Рецензійний жанр у творчості М.Грушевського // Грушевський М.С. Твори: У 50 т.; / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2008. – Т. 14. Серія "Рецензії та огляди (1888–1897)". – С. V–XIX.
16. Тельбак В. Теоретичні проблеми історії у творчій спадщині М.С. Грушевського-рецензента (1894–1914 рр.) // Київська Старовина. – 2001. – № 5. – С. 157–166.
17. М.Г. [Грушевський М.] [Рецензія] Описание старинных русских утварей, одежд, оружия, ратных доспехов и конского прибора, в азбучном порядке расположенное, Павла Савваитова. СПб., 1896 // Записки НТШ. – Львів, 1899. – Т. XXX. – С. 8-9.
18. М.Г. [Грушевський М.] [Рецензія] Л. Сакетти. Главные моменты в развитии русского православного духовного пения // Записки НТШ. – Львів, 1902. – Т. L. – С. 27.

19. М.Г. [Грушевський М.] [Рецензія] Лекции и исследования по древней истории русского права, В. Сергеевича, СПб., 1899 // Записки НТШ. – Львів, 1900. – Т. XXXIII. – С. 7.
20. Грушевський М. [Рецензія] Н. П. Загоскин. История права русского народа. Лекции и исследования по истории русского права. – Т. 1. – Введение, Казань, 1899 // Записки НТШ. – Львів, 1901. – Т. XXXIX. – С. 2–3.
21. Грушевський М. [Рецензія] Проф[есор] И. Н. Смирнов. Значение урало-азиатских племен в образовании истории русской народности // Записки НТШ. – Львів, 1903. – Т. LV. – С. 4.
22. Грушевський М. [Рецензія] Русская история с древнейших времен до смутного времени. Сб. статей, изданный под редакцией В.Н. Сторожева. – Вып. I // Записки НТШ. – Львів, 1900. – Т. XXXVII. – С. 8–10.
23. Грушевський М. [Рецензія] Statut Litewski drugiej redakcyi (1566). Statutum Lituanicum aeternius editions (1566) (Editio Collegii juridici Academiae Litterarum Cracoviensis, Collectanea ex Archivo Collegii juridici t. VII – Archivum Komisji Prawniczej, t. VII), Краків, 1900; F. PiekosiDski. Statut Litewski, Cz[ę] I (Rozprawó Akademii Umiej[ętnosci, wyd[anie] histor[yczno]-filoz[oficznego]”, XXXIX. – Краків, 1900. – С. 61–30) // Записки НТШ. – Львів, 1902. – Т. L. – С. 15–20.
24. Грушевський М. [Рецензія] Bibliografia historyi polskiej, wspólnie z Dr. Henrykiem SawczyDskim i czBonkami kółka historycznego uczniów Uniwersytetu lwow. zebraB i uBołyB Dr. Ludwik Finkel. Cz[ę] II. – Краків, 1895–1901. – С. 529–1144 // Записки НТШ. – Львів, 1903. – Т. LV. – С. 33–37.
25. Грушевський М. [Рецензія] Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyDskiego we Lwowie wskutek fundacyi [p. Alexandra hr. Stadnickiego wydany staraniem galicyjskiego wydzilu krajowego. – Т. XVII, Льв[ів]. – С. LVIII+660, 4 // Записки НТШ. – Львів, 1902. – Т. XLVI. – С. 18–21.
26. М.Г. [Грушевський М.] [Рецензія] Collectanea ex archivio collegii juridici. Archiwum komisji prawniczej. – Т. V. – Краків, 1897. – С. 574 // Записки НТШ. – Львів, 1898. – Т. XXII. – С. 26–27.
27. М.Г. [Грушевський М.] [Рецензія] O rydBach heraldyki ruskiej, skre[liB] Dr. Franciszek PiekosiDski // Записки НТШ. – Львів, 1901. – Т. XLI. – С. 4–5.
28. Грушевський М. [Рецензія] Die Fragmente des Toparcha Gothicus (Anonymus Rauricus) aus dem 10 Jahrhundert, von Friedrich Westberg. – Санкт-Петербург, 1901. – С. 126+10 таблиць // Записки НТШ. – Львів, 1904. – Т. LX. – С. 9–10.
29. Грушевський М. [Рецензія] Lenna i maDstwa na Rusi i na Podolu, napisaB Antoni Prochaska. – Краків, 1901. – С. 29 // Записки НТШ. – Львів, 1902. – Т. XLVI. – С. 21–23.
30. Грушевський М. [Рецензія] Dr. StanisBaw Kutrzeba. Handel Krakowa w wiekach [rednich na tle stosunków handlowych Polski; Dr. StanisBaw Kutrzeba. Handel Polski ze Wschodem w wiekach [rednich. – Ędręfá, 1903. – № 136; Akta odnoszce si[ę] do stosunków handlowych Polski z W[ę]grami, głównie z archiwum Koszyckiego z lat 1354–1505, wydaB Dr. StanisBaw Kutrzeba // Записки НТШ. – Львів, 1904. – Т. LXI. – С. 16–17.
31. Грушевський М. [Рецензія] М.Г. Халанский. К истории поэтических сказаний об Олеге Вещем, I–III; Материалы и заметки к истории древнерусского героического эпоса; Illias von Reussen und P[etr]ja Muromec // Записки НТШ. – Львів, 1904. – Т. LIX. – С. 15–16.
32. Грушевський М. [Рецензія] Н.Е. Бранденбург. Об аборигенах Киевского края; А.А. Спицын. Курган с окрашенными костяками // Записки НТШ. – Львів, 1904. – Т. LVII. – С. 1–2.
33. М.Г. [Грушевський М.] [Рецензія] В.А. Мошков. Скифы и их соплеменники фракийцы. Следы этих народов в наше время. Этнографический етюд. – Варшава, 1896 // Записки НТШ. – Львів, 1899. – Т. XXX. – С. 3.
34. Грушевський М. [Рецензія] История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия, монография Василия Ляскоронского. – К., 1897 // Записки НТШ. – Львів, 1898. – Т. XXII. – С. 13–16.
35. Грушевський М. [Рецензія] Dr. Wiktor Czermak. Sprawa rownouprawnienia schizmatyków i katolików na Litwie (1432–1563 r.) // Записки НТШ. – Львів, 1903. – Т. LIII. – С. 18–20.
36. Грушевський М. Нові розвідки з історії ранньої Руси // Записки НТШ. – Львів, 1897. – Т. XVIII. – С. 14–15.
37. Грушевський М. [Рецензія] Н. В. Шляков. О “Поучении” Владимира Мономаха // Записки НТШ. – Львів, 1901. – Т. XLI. – С. 2–3.
38. Грушевський М. [Рецензія] И. Стешенко. Иван Петрович Котляревский, историко-литературный очерк; Иван Петрович Котляревский, автор украинской “Энеиды” (Критическая биография). – К., 1902 // Записки НТШ. – Львів, 1903. – Т. LI. – С. 50–55.
39. Грушевський М. [Рецензія] Die indogermanische frage archaologisch beantwortet. Von Professor Dr. Gustaf Kossina // Записки НТШ. – Львів, 1903. – Т. LVI. – С. 2.

40. Грушевський М. [Рецензія] Antoni Prochaska. Genesa i rozwój parlamentaryzmu za pierwszych Jagiellonów. – Łódź, 1898; F. Piekosiński. Wiece, sejmiki, sejmy i przywileje ziemskie w Polsce wieków [rednich. – Łódź, 1900; Antoni Prochaska. W obronie społeczeństwa, studium z dziejów Władysław Warneńczyka // Записки НТШ. – Львів, 1902. – Т. XLV. – С. 4–7.
41. Грушевський М. [Рецензія] Н.С. Кедров. Древнерусские братства // Записки НТШ. – Львів, 1902. – Т. XLIX. – С. 23–24.
42. Грушевський М. [Рецензія] А.А. Папков. Братства. Очерк истории западнорусских православных братств. – Сергієва лавра, 1900 // Записки НТШ. – Львів, 1902. – Т. XLIX. – С. 20–23.
43. Грушевський М. [Рецензія] Известия аль Бекри и других авторов о Руси и славянах. Часть 2 (Разыскания А. Куника) – Санкт-Петербург, 1903; Friedrich Westberg. Beiträge zur Klärung orientalischer Quellen über Osteuropa, I–II, 1900; Коментарій на записку Ібрагіма ібн-Якуба о славянах, составил Фридрих Вестберг. – Санкт-Петербург, 1903 // Записки НТШ. – Львів, 1904. – Т. LX. – С. 7–9.
44. Грушевський М. [Рецензія] J.K. Kochanowski. Kazimierz Wielki, zarys życia i panowania (успіху знайомих людей). – Варшава, 1899; Witold wielki książę litewski, studium historyczne. – Львів, 1900 // Записки НТШ. – Львів, 1902. – Т. L. – С. 13–14.
45. Грушевський М. [Рецензія] М. Довнар-Запольский. Государственное хозяйство В[еликого] княжества Литовского при Ягеллонах. – Т. 1. – К., 1901 // Записки НТШ. – Львів, 1904. – Т. LXI. – С. 18–19.
46. М.Г. [Грушевський М.] [Рецензія] Приходская библиотека. Киев, его святыни и памятники. Сост. проф. Петров. Редакция В.И. Шемякина. – Санкт-Петербург, 1896 // Записки НТШ. – Львів, 1900. – Т. XXXIII. – С. 6–7.
47. Грушевський М. [Рецензія] Zygmunt Gloger. Geografia historyczna dawnej Polski, wydanie poprawione. – Краків, 1903 // Записки НТШ. – Львів, 1903. – Т. LIV. – С. 55–56.
48. Грушевський М. [Рецензія] Marek Gazdawa. Obszar dawnego powiatu Kamienieckiego // Записки НТШ. – Львів, 1904. – Т. LVII. – С. 21.
49. Грушевський М. [Рецензія] Русские древности в памятниках искусства. Издаваемые графом И. Толстым и Н. Кондаковым. – Вып. IV: Христианские древности Крыма, Кавказа и Киева. – Санкт-Петербург, 1891; Вып. V: Курганные древности и клады домонгольского периода. – Санкт-Петербург, 1897; Вып. VI: Памятники Владимира, Новгорода и Пскова. – Санкт-Петербург, 1899; Византийские эмали, собрание А.В. Звенигородского. История и памятники византийской эмали. Сочинение Н. Кондакова; Русские клады. Исследование древностей великокняжеского периода Н. Кондакова. – Т. 1. – Санкт-Петербург, 1896; Н.П. Кондаков. О научных задачах истории древнерусского искусства // Записки НТШ. – Львів, 1901. – Т. XL. – С. 1–13.
50. Грушевський М. [Рецензія] Ф[едор] М. Уманец – Гетман Мазепа, историческая монография. – Санкт-Петербург, 1897 // Записки НТШ. – Львів, 1898. – Т. XXI. – С. 20–23.
51. М.Г. [Грушевський М.] [Рецензія] Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии, издаваемые под редакцией Н.П. Василенка. – Вып. I: Генеральное следствие о маентностях Нежинского полка 1729–1730 г. – Чернігів, 1901 // Записки НТШ. – Львів, 1902. – Т. XLVIII. – С. 19–20.
52. Грушевський М. [Рецензія] Bartosza Paprockiego. Dwie broszury polityczne z lat 1587 i 1588, wydał Jan Czubek. – Краків, 1900. – С. X+125, 8¢; Iodoci Ludovici Decii De Sigismundi Regis temporibus liber, wydał Dr. Wiktor Czermak. – Краків, 1901. – С. IX+145; Martini Cromeri Polonia sive de situ, populis, moribus, magistratibus et republica regni Polonici libri duo, wydał Dr. Wiktor Czermak // Записки НТШ. – Львів, 1901. – Т. XLIV. – С. 5–6.
53. Грушевський М. [Рецензія] Dr. Stanisław Kutrzeba. Sdy ziemskie i grodzkie w wiekach [rednich ("Rozprawy wydzielone historyczno-filozoficzne"). – Т. XL i XLII, 1901–1902) // Записки НТШ. – Львів, 1902. – Т. XLVII. – С. 7–10.
54. М.Г. [Грушевський М.] [Рецензія] Г.Ф. Герцберг, История Византии. Перевод, примечания и приложения П.В. Безобразова. – Москва, 1897 // Записки НТШ. – Львів, 1900. – Т. XXXVII. – С. 1–2.
55. Грушевський М. [Рецензія] М.А. Ясинский. Лекции по внешней истории русского права. – Вып. I. – I. Введение; 2. История источников права первого (земского) периода. – К., 1898 // Записки НТШ. – Львів, 1901. – Т. XXXIX. – С. 5.
56. М.Г. [Грушевський М.] [Рецензія] Ю. Кулаковский. К истории Готской епархии (в Крыму) в VIII веке // Записки НТШ. – Львів, 1899. – Т. XXVIII. – С. 2.
57. Грушевський М. [Рецензія] В.И. Сергеевич. Древности русского землевладения, I–II // Записки НТШ. – Львів, 1901. – Т. XXXIX. – С. 6–8.

58. Линниченко И.А. Грамоты Галицкого князя Льва и значение подложных документов как исторических источников // Известия ОРЯиСИАН. – Санкт-Петербург, 1904. – Т. IX. – Кн. 1. – С. 80–102.
59. Грушевский Мих. Еще о грамотах кн. Льва Галицкого (По поводу статьи проф. Линниченко) // Известия ОРЯиСИАН. – Санкт-Петербург, 1904. – Т. IX. – Кн. 4. – С. 268–283.
60. Грушевський М. [Рецензія] Литовско-русский сейм, опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею исторією государства, Матвея Любавского. – М[оск]ва, 1901 // Записки НТШ. – Львів, 1902. – Т. XLVII. – С. 10–12.

Аннотация. *Рецензионное наследие Михаила Грушевского конца XIX – начала XX века: проблематика, теория, методология.* Статья посвящена анализу рецензионного наследия М. Грушевского в контексте украиноведческих дискуссий конца XIX – начала XX века. Выявлена основная проблематика критических выступлений ученого, его теоретико-методологические приоритеты. Сделан вывод о значительном влиянии рецензий историка на украинскую историческую мысль того времени.

Ключевые слова: М. Грушевский, рецензия, историософия, методологические взгляды, дискуссия

Summary. *Telvak V.V. Mikhajlo Hrushevsky's editorial heritage at the end of XIX – beginning XX century: problems, theory, methodology.* The article is devoted to the analysis of M. Hrushevsky's editorial heritage in the context of the Ukrainian discussions at the end of XIX – beginning XX century. The leadership issues of scientist's critical speeches have been shown, his theoretical and methodological priorities have been found. The conclusion about the significant impact of the historian's reviews on contemporary Ukrainian historical thought has been made.

Key words: M. Hrushevsky, the review, historiosophy, methodological views, discussion

Надійшла до редакції 20.11.2011
Затверджена до друку 20.11.2011

УДК 930.1(477)“653”:050

І.І. Савчук

ВИСВІТЛЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ “УКРАЇНА”

У статті проаналізовано проблематику досліджень з історії Київської Русі, представлених на сторінках журналу “Україна”. Висвітлено основні дискусійні питання вивчення цієї епохи авторами часопису. З’ясовано внесок оприлюднених в “Україні” публікацій у розробку давньоруської проблематики тогочасною історичною наукою.

Ключові слова: Київська Русь, східні слов’яни, етногенез

Від початку свого існування журнал “Україна” був невід’ємною частиною української історіографії і віддзеркалював її реальний стан і тенденції розвитку. Створений як орган Українського наукового товариства у Києві, часопис, завдяки високому науковому рівню та універсальності тематики, посів провідні позиції серед істориків Наддніпрянщини. Бурхливий розвиток суспільного життя в першій третині XX ст., процеси демократизації, піднесення національної самосвідомості сприяли активізації видавничої діяльності та розвитку українознавчих досліджень. У цьому національному русі журнал “Україна” посідав особливе місце з огляду на специфіку виконуваних ним історико-наукових завдань.

Чільне місце на шпальтах часопису відводилося проблемам давньоруської історії. Чимало дослідників студіювали стрижневі дискусійні питання згадуваної епохи. Особливу ж увагу авторів привертала проблеми руського літописання, церковно-політичної та славистичної тематики, що давало змогу відтворити цілісну картину життя в Київській Русі. Значно менше матеріалів часопису відведено висвітленню питань християнізації Русі, що пов’язано з меншою гостротою тогочасних наукових дискусій з цієї проблеми. Актуальність пропонованого дослідження зумовлена тим, що майже відсутні історіографічні опрацювання журналу “Україна” (назвемо тут окремі публікації А. Жуковського [1, 5], Р. Пирога [2, 14],